

Piispa Johannes Gezelius nuorempi eurooppalaisen individualismin ja rationalismin juurilla

■ JUSSI NUORTEVA

Pentti Laasonen: *Vanhan ja uuden rajamaastossa. Johannes Gezelius nuorempi kulttuurivaikuttajana.*

Historiallisia Tutkimuksia 245. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2009.

Hallen vanhassa keskiaikaisessa kaupungissa sijainnut valtava rakennuskompleksi, Frankesche Stiftungen, oli Saksan demokraattisen tasavallan aikana ränsistynyt melkein purkukuntoon. Pietistijohdaja August Hermann Francken (1663–1727) 1600-luvun lopulla perustama laitos oli aikanaan ollut eurooppalaisen pietismin keskus. Sieltä yksilöllistä uskonnollisuutta korostanut liike oli ulottanut vaikutuksensa kaikkialle luterilaiseen maailmaan ja laajemminkin protestantismin piiriin. Hallelainen pietismi vaikutti vahvasti Suomesakin 1600- ja 1700-luvun taitteesta lähtien.

DDR:n romahdettua Hallessa koulunsa käyneet Wolfenbüttelin Herzog-August Bibliothekin ylikirjastonhoitaja, tohtori Paul Raabe ja Saksan liittotasavallan entinen ulkoministeri, tohtori Hans-Dietrich Genscher ryhtyivät kansainväliseen kampanjaan Hallen laitosten kunnostamiseksi. Tavoitteena oli perustaa Francken laitoksiin kansainvälinen tutkimuskeskus pietismin ja valistuksen tutkimukseksi.

Mutta miksi pietismin ja valistuksen? Koska niitä yhdisti indi-

vidualismi, usko yksilön ensisijaisuuteen suhteessa yhteisöön. Sekä pietismi että valistus hyökkäsivät omista lähtökohdistaan kollektivistista ja mekanistiseksi koettua yhteiskuntanäkemystä vastaan. Ruotsissa ja siihen kuuluneessa Suomessa kollektivismia edusti 1600-luvun yhteiskunnallista ajattelua hallinnut hallitsija-absolutismi ja luterilainen ortodoksia. Niiden haastajiksi ja vastavoimiksi nousivat vuosisadan loppupuolella pietismi ja filosofien keskuudessa suosiota kasvattanut kartesiolainen rationalismi.

Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian emeritusprofessori Pentti Laasonen on valinnut uuden tutkimuksensa kohteeksi Suomen kirkkohistoriasta tutun Turun piispan, Johannes Gezelius nuoremman (1647–1718). Kyseessä ei kuitenkaan ole perinteinen elämäkerta. Laasonen tarkastelee Gezeliusista kulttuurivaikuttajana. Varsinaisesti kyseessä on oppihistoriallinen tutkimus, jossa pyritään määrittelemään Gezeliuksen asema aikansa teologisessa ja filosofisessa kentässä.

Gezelius on hyvä kohde, sillä hän peilaa kiinnostavalla tavalla Ruotsin suurvaltakauden lopun aatehistoriallista tilannetta. Hän oli poikkeuksellisen syvällisesti perehtynyt ajan kansainvälisiin aatevirtauksiin. Hän joutui ottamaan niihin kantaa sekä teologisissa tutkimuksissaan että toimiessaan virkaurallaan Turun yliopiston professorina ja sittemmin sijaiskanslerina, Narvan superintendenttinä ja Turussa piispana.

Turun hiippakuntaa vuodesta 1664 lähtien johtanut Johannes Gezelius vanhempi oli kasvattanut postiaan määrätietoisesti työnsä jat-

kajaa. Aikansa rajuissa teologisissa kiistoissa maltillista linjaa edustanut Gezelius vanhempi oli erityisen kiinnostunut Raamatun tutkimuksesta. Huolellisen lingvistisen tarkastelun avulla syventyi myös Raamatun opillinen ymmärrys. Tässä ajattelutavassa Gezeliuksen voidaan katsoa jatkaneen Martti Lutherin ja Philip Melancthonin linjoilla, olivathan hekin perustaneet opilliset tulkintansa vahvasti nimenomaan raamattuteologiaan.

Laasonen rakentaa taitavasti kuvan Gezelius nuoremman teologisesta kehityksestä. Uppsalan ja Turun yliopistoissa puolustamissaan teologisissa väitöskirjoissa hän sitoutui vahvasti luterilaisen ortodoksian perinteisiin tulkintoihin, vaikka pyrkikin syventämään käsittelyään tarkoilla eksegeettisillä ja filologisilla analyyseillä. Eriytyisen kiinnostava oli Turussa teologian professori Enevaldus Svenoniuksen johdolla kesällä 1667 julkaistu disputaatio *Nomenclator Adamus*. Siinä Gezelius hyökkäsi voimakkaasti Euroopassa suurta huomiota herättänyttä ranskalaista teologia Isaac de La Peyrèrea vastaan. Tämä oli vuonna 1655 ilmestyneessä teoksessaan *Prae-Adamitae* esittänyt ajatuksen siitä, että jo ennen Aatamia olisi ollut olemassa ihmisiä. Jyrkkää ortodoksiaa edustaneen Svenoniuksen tavoin Gezelius torjui jyrkästi de La Peyrèren näkemykset, joiden hän katsoi horjuttavan Raamatun auktoriteettia. Ei ole yllättävää, että nuori teologi omaksui tällaisen näkemyksen. Hänen kannaltaan oli tärkeämpää, että hän oli jo varhaisessa vaiheessa saanut ottaa kantaa yhteen aikansa tunnetuimmista teologisista kiistakysymyksistä.

Ratkaisevaksi tekijäksi Johannes Gezelius nuoremman teologisessa kehityksessä muodostui hänen vuosina 1670–74 tekemänsä ulkomainen opintomatka. Kyseessä oli todellinen *Grand Tour*, joka ulottui Tanskan kautta Saksaan, Alankomaihin, Englantiin, Ranskaan ja Sveitsiin. Matkallaan Gezelius tutustui henkilökohtaisesti käytännöllisesti katsoen kaikkiin aikansa merkittävimpiin raamatuntutkijoihin koko protestanttisessa Euroopassa.

Eriytyisen keskeisessä asemassa opintomatalla olivat 1600-luvulla suuresti suosiotaan oppineiden piirissä kasvattaneet orientaaliset kielet. Aikansa merkittävimpiin hebraisteihin kuulunut Kielin yliopiston professori Matthias Wasmuth oli Gezeliuksen alkumatkan merkittävimpiä tuttavuuksia. Laasonen katsoo, että Wasmuthin vaikutuksesta Gezelius suuntasi myöhemmin matkansa kalvinilaiseen Baseliin, joka oli yksi aikansa tärkeimmistä humanistisen oppineisuuden keskuksista.

Hampurissa ollessaan Gezelius opiskeli hepreaa tunnetun judaistin Esdras Edzardin oppilaana. Siellä hän tutustui myös metafysiikan professori Martinus Vogeliin, joka lähetti hänen mukanaan suosituskirjeen Englantiin Royal Societyn sihteerille. Ennen Englantiin menoaan Gezelius pääsi nopeasti Royal Societyn piiriin. Hän tutustui uuden tiedeakatemiatyypin organisaation varhaisimpiin jäseniin kuuluneeseen Henry Oldenburgiin, joka tuolloin toimi Royal Societyn sihteerinä. Muita hänen lähipiirissään olleita seuran jäseniä olivat saksalaissyntyinen Theodor Haak, Chesterin piispa John Wilkins ja kansainvälises-

ti tunnettu teologi ja filosofi Henry More.

Englannissa Gezelius opiskeli sekä Oxfordin että Cambridgen yliopistoissa. Oxfordissa hän luki syyriaa ja arabiaa aikansa kuuluisimpiin kuuluneen orientalistin Eduard Pocockin johdolla. Cambridgessa hän seurasi ennen muuta yliopiston varakanslerin, professori John Lightfootin ja professori Edmund Castelluksen opetusta. Todettakoon, että Lightfoot on oppihistoriassa tullut tunnetuksi kuuluisasta laskelmastaan, jossa hän katsoi maailman luomisen tapahtuneen tarkalleen vuonna 3929 eaa. Tähän Lightfootin laskelmaan viitataan toisinaan vieläkin kreatiionistien piirissä.

Ranskassa Gezelius sai tilaisuuden tutustua ajan voimistuvaan kriittiseen historian- ja raamatuntutkimukseen. Laasonen toteaa, että erityisen syvän vaikutuksen nuoreen Gezeliukseen teki Jean de Launoy, joka oli tunnettu ”marttyrientappajana” – de Launoy oli teoksissaan osoittanut monien kato-lisen kirkon marttyyrilegendojen historiallisen epäluotettavuuden. Strassburgissa ja Baselissa Gezelius sai tuntumaa kriittiseen suhtautumiseen Raamatun kertomuksiin. Tieteen vallankumous, joka oli Euroopassa jo vahvasti käynnissä, heijastui luonnontieteiden ohella filosofiaan, historiakäsityksiin ja teologiaan. Nämä opintomatkan kokemukset, ja myöhempi kirjeenvaihto matkalla tavattujen ja myöhempien oppineiden kanssa, heijastuivat selvästi Gezeliuksen myöhempiin toimintaan ja ajatteluun.

Tavallaan on sääli, että Laasonen on päättänyt käsitellä teoksessaan ennen muuta Gezeliuksen opillisia käsityksiä. On selvää,

että Gezeliuksen näkemyksiin vaikutti vahvasti hänen vastuunsa vi-ranhoidossa suurvaltakauden loppun Ruotsissa. Gezelius ei voinut muodostaa teologista ja filosofista näkemystään vapaasti. Tulkinnoissa näkyivät mitä suurimmas-sa määrin käytännölliset kirkko- ja yhteiskuntapoliittiset tavoitteet ja realiteetit.

Gezeliuksen piispakautta leimasivat kysymys yliopistoissa kielletystä kartesiolaisesta filosofiasta ja valtakuntaan yhä voimakkaammin tunkeutuvista pietistisistä vaikutteista. Molemmat Gezelius tunsi poikkeuksellisen hyvin. Silti hänen teologiansa muotoutui – ilmeisesti juuri käytännön syistä – hyvin perinteiseksi. Laasonen korostaa, että Gezelius suhtautui johdonmukaisen torjuvasti kalvinilaisiin vaikutteisiin, vaikka oli toisaalta reaalioliittisista syistä valmis tukemaan myönnötyksiä Ruotsin alueella toimineille anglikaanisen kirkon jäsenille. Pietismi oli Gezeliukselle ongelma ennen muuta sen vuoksi, että hän katsoi sen horjuttavan valtakunnan uskonnollista yhtenäisyyttä. Samasta syystä Gezelius suhtautui kielteisesti myös Turun yliopiston filosofisen tiedekunnan professorien keskuudessa kiinnostusta herättänyttä kartesiolaisuutta kohtaan.

Laasonen yhtyy piispa J. J. Tengströmin jo vuonna 1833 julkaisemassa Gezelius nuoremman elämäkerrassa esittämiin luonnehdintoihin Gezeliuksen teologises-ta positiosta. Tengström tunnusti Gezeliuksen opilliset ansiot, mutta toi esiin myös hänen suurtyön-sä – isänsä kanssa valmisteleman-sa suuren Raamattuteoksen – konservatiivisuuden. Monumentaalisen teossarjan (ruotsinkielinen

Raamattu selityksineen) ilmestyminen sattui aikaan, jolloin sekä yhteiskunta että kirkollinen kulttuuri olivat suuressa murroksessa.

Johannes Gezelius nuorempi kuoli huhtikuussa 1718. Saman vuoden marraskuussa Norjan sotaretkellä sai surmansa ruotsalaisen hallitsija-absolutismin henkilöitymä, kuningas Kaarle XII. Ruotsin suurvalta-asema romah-ti ja sen myötä myös se luterilainen ortodoksia ja yhtenäiskulttuuri, joiden puolesta Gezelius oli taistellut sekä pietismää että rationalismia vastaan. Oli kohtalon ironiaa, että suomalaisen 1600-luvun teologian ehkä kansainvälisesti merkittävin saavutus, vuosina 1711–28 ilmestynyt Gezeliusten Raamattuteos, osoittautui perustaltaan vanhentuneeksi heti ilmestyessään.

Kirjoittaja on Kansallisarkiston pääjohtaja.